

S.Ə.RÜSTƏMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

[:https://orcid.org/0009-0005-2592-7691](https://orcid.org/0009-0005-2592-7691)**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2025.2.090

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ LEKSİK-ÜSLUBİ LAYLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində leksik-üslubi layların işlənmə məqamları araşdırılıb. Bədii ədəbiyyatda bu leksik-üslubi laylar dilin ifadə imkanlarını genişləndirən və mətnin estetik gücünü artıran mühüm vasitələrdən biridir. Onların tədqiqi bədii əsərlərin ilk baxışdan görünməyən dərin mənalərini açmağa fərdi üslub xüsusiyyətlərini və ədəbi yanaşmasını dəqiq müəyyən etməyə imkan yaradır. Üslubi laylar ədibin bədii üslubunun formalaşmasına təsir göstərən əsas komponentlərindən biridir. Bu qatlar yazarların fərdi üslubunu müəyyən etməklə yanaşı, dövrün bədii-estetik prinsiplərini və sosial-ictimai vəziyyətini də üzə çıxarmağa imkan yaradır. Məqalədə əsasən bu üslubi layların müxtəlif funksiyalarının və tətbiq məqamlarının, həmçinin əsərlərdəki funksional rolunun və kommunikativ təsirinin təhlil edilməsi verilib. Funksional üslubi layların müxtəlif növlərinin müasir qloballaşma və texnologiyanın inkişafı nəticəsində ictimai-siyasi layların, ideoloji xarakterini açıqlayır. Poetizmlər sözün leksik mənasını zənginləşdirərək, onu bədii məna çalarları ilə yükləyir. Bu laylar dilin inkişafı və insanın öz düşüncələrini daha təsirli, yaddaqalan və emosional çatdırmağa kömək edir.

Açar sözlər: üslub, leksik-üslubi laylar, poetizmlər, peşə-sənət leksikası, dialektizmlər, neologizmlər, danışiq üslubu, terminlər, ekspressiv-emosional sözlər, ictimai-siyasi leksika

Dil cəmiyyətin mənəvi sərvətidir, xalqın düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün, tarixinin və mədəniyyətinin daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, ədəbi dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də ictimai-mədəni yaddaşı yaşıdan və inkişaf etdirən canlı bir sistemdir. Azərbaycan ədəbi dili də öz zənginliyi, inkişaf tarixi və funksional imkanları ilə təkcə milli mənsubiyyətin göstəricisi yox, həm də estetik və intellektual fəaliyyətin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Ədəbi dilin bu çoxşaxəli funksiyaları onun leksik tərkibində və üslubi sisteminə öz əksini tapır. Məhz bu nöqtədə leksik-üslubi laylar məsələsi aktuallaşır.

Azərbaycan ədəbi dilində leksik-üslubi laylar, – yəni dilin söz ehtiyatının funksional, üslubi, mənşə və tarixi baxımdan müxtəlif təbəqələrə bölünməsi – ədəbi dilin ifadə imkanlarını genişləndirən, onu həm elmi, həm bədii, həm də gündəlik ünsiyyətdə çevik və təsirli hala gətirən bir amildir. Hər bir leksik-üslubi qat öz spesifik xüsusiyyətlərinə və kommunikativ vəzifəsinə malikdir. Məsələn, neytral sözlər geniş üslubi çevrədə işlənərkən, poetik sözlər yalnız bədii üslubda, terminoloji vahidlər isə elmi üslubda aktuallıq qazanır. Bu isə dilin üslublar üzrə bölgüsünün leksik bazasının da vahid deyil, layvari quruluşa malik olduğunu göstərir.

Azərbaycan ədəbi dilində leksik-üslubi layların formalaşması və işlənməsi uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesi ilə sıx bağlıdır. Klassik ədəbi nümunələrdə poetik və arxaik leksik qatların geniş yer tutması, XX əsr ədəbiyyatında publisistik və terminoloji təbəqələrin aktivləşməsi, müasir dövrdə isə danışiq dili elementlərinin ədəbi mətnlərdə daha sərbəst şəkildə işlədilməsi bu inkişafın təzahürlərindəndir. Bu dəyişikliklər dilin təkamül yolunda həm funksional genişlənməyə, həm də üslubi sərhədlərin yenidən müəyyən olunmasına səbəb olmuşdur. Leksik-üslubi layların bu cür dinamik xarakter daşması, onları tədqiqat obyektinə kimi son dərəcə maraqlı və əhəmiyyətli edir.

Digər tərəfdən, qloballaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı fonunda Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olan yeni leksik qatların (xüsusilə alınma sözlər, internet və sosial media dili elementləri) düzgün və məqsədyönlü istifadəsi məsələsi də ön plana çıxır. Bu, bir tərəfdən dilin zənginləşməsinə xidmət etsə də, digər tərəfdən ədəbi dilin normativliyi və saflığı üçün müəyyən təhdidlər yarada bilər. Belə bir şəraitdə leksik-üslubi layların elmi şəkildə sistemləşdirilməsi, onların ədəbi dillə uyğunluq dərəcəsinin təhlili, həm dilçilik, həm də dil siyasəti baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sistemində baş verən üslubi laylaşmaların öyrənilməsi dilin üslubiyyət imkanlarının daha dərinlən dərk olunmasına, ədəbi dilin normativ çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsinə və dilə estetik yanaşmanın güclənməsinə xidmət edir. Bu mövzu təkcə dilçi alimlərin deyil, həm də yazıçıların, jurnalistlərin, tərcüməçilərin və müəllimlərin gündəlik fəaliyyətində üzləşdiyi praktik və nəzəri məsələləri əhatə etdiyi üçün aktuallığını daim qoruyur.

Leksik-üslubi layların vacibliyi bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. İlk növbədə, bu laylar nitqin ekspressivliyini və fərdiliyini təmin edir. Məsələn, bədii əsərlərdə poetik sözlərin işlədilməsi emosional təsiri artırır, obrazların daha canlı və təsirli təqdim olunmasına imkan verir. Elmi üslubda terminlərdən istifadə mövzuya dəqiqlik və ciddi yanaşma gətirir. Jurnalistik üslubda isə publisistik ifadələr oxucunun diqqətini cəlb etməyə, onları düşündürməyə xidmət edir.

Digər tərəfdən, leksik-üslubi laylar dilin sosial təbəqələşməsinə əks etdirir. İnsanlar yaşına, təhsilinə, peşəsinə, sosial vəziyyətinə görə fərqli söz qatlarından istifadə edə bilirlər. Məsələn, bir həkimin gündəlik danışığında tibb terminləri yer ala bilər, ya da bir kənd sakini dialekt sözlərindən istifadə edə bilər. Bu fərqliliklər dilin sosial funksiyasını yerinə yetirməsinə, yəni danışanın kimliyinin, mənsubiyyətinin və ünsiyyət kontekstinin açıq şəkildə hiss olunmasına şərait yaradır.

Leksik-üslubi laylar eyni zamanda dilin tarixini və inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından da vacibdir. Arxaizmlər və tarixi sözlər bir dövrün dil xüsusiyyətlərini, mədəniyyətini və həyat tərzini əks etdirir. Onların öyrənilməsi dilin zaman içində keçdiyi yolu və baş vermiş dəyişiklikləri anlamağa kömək edir. Bu isə dilin qorunması və inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Leksik-üslubi laylar dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də mədəni və sosial fenomen kimi başa düşməyə yardım edir. Onlar dilin zənginliyini və funksional imkanlarını artırır, nitqə rəngarənglik və ifadə dərinliyi qatır. Dilin bu qatlarını düzgün anlamaq və istifadə etmək yalnız yazıçı, alim və ya jurnalistlər üçün deyil, ümumiyyətlə, hər bir dildən istifadə edən fərd üçün mühümdür. Çünki dil – insanın düşüncəsini, münasibətini və kimliyini ifadə etdiyi ən güclü vasitədir.

Lüğət tərkibi bir dilin canlılığını, inkişaf səviyyəsini və tarixi keçmişini əks etdirən ən mühüm göstəricilərdən biridir. Azərbaycan dili də öz zəngin lüğət tərkibi ilə seçilən qədim və inkişaf etmiş dillərdən biridir. Lüğət tərkibi dedikdə, dilin tərkibində olan bütün sözlər – istər milli, istərsə də alınma sözlər, istərsə də terminlər və frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi həm say baxımından zəngindir, həm də mənşə və işlənmə sahələrinə görə müxtəliflik göstərir. Bu tərkib əsasən üç böyük qatdan ibarətdir: milli sözlər, alınma sözlər və beynəlmiləl sözlər.

Milli sözlər Azərbaycan dilinin öz kökündən yaranmış, uzun əsrlər boyu xalqın danışığında və yazısında işlənmiş sözlərdir. Bu sözlər xalqın düşüncə tərzini, həyat tərzini, dünya görüşünü əks etdirir. Məsələn, “ata”, “ana”, “su”, “torpaq”, “çörək”, “gün” kimi sözlər həm qədimdir, həm də milli mədəniyyətin bir hissəsidir.

Alınma sözlər isə başqa dillərdən müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdir. Bu sözlər əsasən ərəb, fars, rus, fransız və son dövrlərdə ingilis dillərindən keçmişdir. Alınma sözlər ya zəruri anlayışları ifadə etmək məqsədi ilə, ya da dilə girib xalq tərəfindən

mənimsənilərək ümumi istifadəyə çevrilmişdir. Məsələn, “mədəniyyət” (ərəb), “dəftər” (fars), “proqram” (ingilis), “institut” (rus) kimi sözlər artıq dilin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Beynəlmiləl sözlər isə müxtəlif xalqların dillərində eyni və ya oxşar şəkildə işlənən, əsasən elmi-texniki sahəyə aid olan sözlərdir. Bu sözlər dünyəvi inkişafın məhsulu olaraq dillərə daxil olmuş və ümumqəbul olunmuş anlayışları ifadə edir. Məsələn, “telefon”, “internet”, “kompüter”, “radio” kimi sözlər bu qəbildəndir.

Lüğət tərkibində həmçinin frazeoloji vahidlər – sabit söz birləşmələri də mühüm yer tutur. Bu vahidlər mənaca bütövdür, obrazlıdır və xalqın düşüncə tərzini, yumorunu, məcazlarla danışma verdişini əks etdirir. Məsələn, “gözü su içməmək”, “ağzını açıb gözü yummaq”, “daşı ətəyindən tökmək” “gündə min yalan qusmaq” kimi ifadələr məcazi mənada işlənir və dilin zənginliyini artırır.

Biz,
lənətlə unutduq,
Gündə min yalan qusanların
“Vətən”
“Millət”
“haqq-ədalət” şərqisini. (S.Vurğun)

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi həm də sosial, siyasi, elmi və mədəni həyatla sıx bağlıdır. Yeni texnologiyalar, ictimai dəyişikliklər və qloballaşma nəticəsində daim yeni sözlər yaranır, köhnələri isə işləkliyini itirə bilər. Bununla belə, klassik ədəbiyyatda və xalq danışığında qorunub saxlanılan köhnə sözlər də lüğət tərkibinin dəyərli qatını təşkil edir.

Ümumilikdə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi həm tarixi dərinliyə, həm də müasirliklə uyğunlaşma qabiliyyətinə malikdir. Bu zənginlik dilin inkişafını və onun gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edən əsas amillərdən biridir.

Lüğət tərkibi müxtəlif leksik-üslubi laylara ayrılır:

1. Ümumişlək və funksional-üslubi lay;
2. Ərazi və ictimai-professional əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi lay;
3. Emosional və ekspressiv keyfiyyətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi lay;
4. Genetik və xronoloji əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi lay [5, s. 176].

Bədii əsərlərdə hadisə və obrazların ən tutarlı, obrazlı təsviri məhz aydın, sadə, anlaşıqlı sözlərlə yaranır. Ümumişlək sözlər dərin fikirləri, incə hissləri ifadə edən qüvvətli nitq vasitəsi kimi çıxış edir. Yazıçılar ümumişlək sözlərlə parlaq, yadda qalan bədii lövhələr yaradırlar. Bunlar mənalı, ifadəli sözlərdir, emosional-ekspressiv çalarlıdır. Məsələn, “– Orxan – İsmət!.. Of... Sevimli, parlaq ilan” (H.Cavid).

Ana südü təmizdir...
Analar əzizdir.
Ancaq mən
anamı
çox sevirəm hər kəsdən.
Onun səsi əzizdir mənə hər səsdən.
Nahaq yerə vətənə ana demirlər:
Vətən də əzizdir ana qədər. (R.Rza)

Ümumişlək sözlərin üslub imkanları daha genişdir. Bu sözlər əsl obrazlı ifadələr mənbəyidir:

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartılıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürüsün nizamla düzüb
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran! (S. Vurğun)

Canlı danışiq dilində adi və ədəbi dilə mənsub danışiq-məişət sözləri işlədilir. Adi danışiq-məişət sözləri ümumxalq səciyyəlidir, ədəbi dil normalarından kənardır və müxtəlif üslubi çalarlar daşıyır. Loru leksika ümumxalq danışiq-məişət nitqində, müxtəlif ictimai nitqdə yaşayan və ümumi qəbul olunmuş vasitə və ədəbi ifadə normalarından kənarda qalmış nitq vasitəsidir [9, s. 276-277].

Beləliklə, ümumişlək sözlər dilin demokratik təbəqəsini təşkil edir və cəmiyyətin bütün üzvlərini bir-birinə bağlayan ünsiyyət körpüsüdür.

Funksional-üslubi laylara aiddir:

1. Danışıq-məişət leksikası;
2. İctimai-siyasi leksika;
3. Rəsmi-işgüzar leksika;
4. Poetizmlər;
5. Terminlər [5, s. 177]

Danışıq-məişət leksikası xalqın gündəlik həyatında ən çox işlənən və nitqdə fəal şəkildə iştirak edən sözlər toplusudur. Bu leksika qrupuna insanın məişəti, ailə həyatı, geyim, qida, ev əşyaları, münasibətlər, gündəlik fəaliyyətlər və danışiq zamanı istifadə olunan müxtəlif ifadələr daxildir. Danışıq-məişət leksikası həm yazılı, həm də şifahi nitqdə geniş yer tutur, lakin əsasən şifahi ünsiyyətdə, qeyri-rəsmi danışiqda özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Bu leksik qrup dilin canlı, emosional və ifadəli tərəfini təşkil edir. Danışıq-məişət leksikasına daxil olan sözlər adətən rəsmi üslubda işlədilmir, daha çox məişət səviyyəsindəki söhbətlərdə, yaxın münasibətlərdə, ailə daxilində və bəzən ədəbi əsərlərdə personajların nitqində istifadə olunur. Bu sözlər danışanın sosial vəziyyətini, yaşını, mənsub olduğu regionu və bəzən təhsil səviyyəsini də əks etdirə bilər.

Məsələn, “çörək”, “qab-qacaq”, “yorğan”, “paltar”, “çaydan”, “çömçə”, “süpürgə”, “otaq”, “dəsmal”, “çarpay”, “qazan”, “kəfkir” kimi sözlər məişət leksikasına aiddir. Həmçinin gündəlik danışiqda işlənən “əşi”, “bala”, “ayə”, “hə”, “həə”, “dəə”, “sənə deyirəm də”, “bir də baxırsan ki...” kimi ifadələr də bu sahənin canlı nümunələrindəndir.

Danışıq-məişət leksikası daim inkişaf edir. Zamanla bəziləri unudulur, yeniləri yaranır. Texnologiyanın, sosial dəyişikliklərin, mədəniyyətlərarası əlaqələrin artması nəticəsində bu sahəyə yeni sözlər və ifadələr daxil olur. Məsələn, əvvəllər istifadə edilməyən “mikrodalğalı soba”, “blender”, “kondisioner”, “wifi” kimi sözlər artıq müasir danışiq-məişət leksikasının tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Bu leksika növü dilin koloritini, obrazlılığını, xalq düşüncə tərzini və milli xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm sahələrdən biridir. Danışıq-məişət leksikasının öyrənilməsi xalqın məişət mədəniyyəti, tarix və gündəlik həyatı haqqında məlumat almağa da imkan yaradır.

İctimai-siyasi leksika cəmiyyətin siyasi, sosial və ictimai həyatını əhatə edən söz və ifadələr toplusudur. Bu leksika dilin daha çox rəsmi üslubuna, publisistikaya, siyasi nitqlərə, qanunvericilik və dövlət idarəçiliyi ilə bağlı mətnlərə aiddir. İctimai-siyasi leksika vasitəsilə dövlət quruluşu, idarəetmə formaları, ictimai hadisələr, partiyalar, təşkilatlar, hüquq və qanunlar, azadlıqlar və insan hüquqları ilə bağlı anlayışlar ifadə olunur.

Bu leksik qrupun əsas xüsusiyyəti onun terminləşmiş, rəsmi və ciddi üslubda olmasıdır. Sözlər çox vaxt abstrakt anlayışları bildirir və müəyyən ictimai-siyasi kontekstdə işlədilir. Məsələn: respublika, konstitusiya, seçki, demokratiya, parlament, prezident, millət vəkili, müxalifət, koalisiya, icra hakimiyyəti, hüquqi dövlət, beynəlxalq münasibətlər, diplomatiya, mitinq, senzura, söz azadlığı, insan hüquqları və s.

Bu leksika sahəsi təkcə siyasi dairələrdə yox, həm də mediada, təhsildə, elmi əsərlərdə və gündəlik həyatda da özünü göstərir. Zaman keçdikcə ictimai-siyasi leksikaya yeni sözlər əlavə olunur, köhnə anlayışlar isə ya unudulur, ya da mənaca dəyişir. Məsələn, SSRİ dövründə işlədilən “komsomol”, “partiya üzvü”, “sosialist əmək qəhrəmanı”, “beşillik plan” kimi ifadələr artıq arxaikləşib və bu günün reallığında aktual deyil.

Müasir dövrdə qloballaşma və texnologiyanın inkişafı nəticəsində ictimai-siyasi leksikada beynəlxalq terminlərin təsiri artmışdır. Məsələn: “monitorinq”, “debat”, “petisiya”, “media”, “reyting”, “reform”, “sanksiya”, “blokada”, “donor ölkə”, “siyasi lider” kimi sözlər bir çox dildə eyni və ya bənzər şəkildə işlənir.

İctimai-siyasi leksika həm də ideoloji xarakter daşıya bilər. Yəni müəyyən bir siyasi baxış bucağından çıxış edən sözlər və ifadələr daha çox istifadə oluna bilər və bu da dilin ictimai-siyasi aspektdə necə işlədiyini göstərir. Məsələn, *hökuməti yıxmaq məqsədilə hakimiyyət uğrunda mübarizə sözləri indi də onun ürəyində bütün qüvvətlə səslənirdi* (M.Hüseynzadə). İctimai-siyasi leksika müəyyən bir obyektin (partiya, ölkə) ictimai-siyasi səciyyəsinə açıb göstərmək üçün də istifadə edilir [5, s. 99]. Məs.:

“Əsrlərlə Britaniya hökm etdi
yüz milyonluq koloniyalara”. (R.Rza)

Bu leksika növünü öyrənmək, insanın ictimai prosesləri və siyasi strukturları daha yaxşı başa düşməsinə, həmçinin rəsmi sənədləri və xəbərləri dəqiq təhlil etməsinə yardım edir. Məs: Həsənov: *Mən əmr verib ümumi iclasın qərarını ləğv edirəm*.

Rəsmi-işgüzar leksika dövlət idarəçiliyi, hüquqi münasibətlər, sənədləşmə və rəsmi yazışmalar sahəsində istifadə olunan söz və ifadələr toplusudur. Bu leksika növü daha çox karğızarlıq işlərində, rəsmi məktublarda, ərizə və izahatlarda, hüquqi sənədlərdə, normativ aktlarda və protokollarda işlədilir. Onun əsas xüsusiyyəti ciddi, dəqiq, neytral və standartlaşdırılmış olmasıdır.

Rəsmi-işgüzar leksikanın söz ehtiyatı konkret, rəsmi mənə daşıyan sözlərdən ibarətdir. Bu leksikaya daxil olan sözlərdən istifadə zamanı ifadələrin dəqiqliyi, qrammatik cəhətdən düzgünlüyü və üslub uyğunluğu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn: *ərizə, göstəriş, əmr, təlimat, protokol, arayış, sənəd, müqavilə, qərar, icazə, rəsmi müraciət, məsul şəxs, müraciət etmək, təsdiq etmək, təqdim etmək, xahiş olunur, məlumat verilir* və s.

Bu leksikanın əsas funksiyası informasiyanın aydın, qərəzsiz və konkret şəkildə ötürülməsini təmin etməkdir. Rəsmi-işgüzar leksikada emosional ifadələrə, bədii təsvirlərə və danışq dilinə xas sözlərə yer verilmir. Məsələn, “xahiş edirəm”, “təqdim olunur”, “nəzərinizə çatdırıram”, “bildirmək istəyirəm” kimi sabit ifadələr tez-tez işlədilir və bu üslubun standartlarına çevrilir.

Bu leksika sahəsi müəyyən şablonlara əsaslanır. Məsələn, rəsmi məktub və ya ərizələrin başlanğıcı və sonu çox vaxt eyni ifadələrlə formalaşır. Beləliklə, üslub vahidliyi və hüquqi dəqiqlik qorunur. Eyni zamanda, bu leksikaya məxsus sözlər çox vaxt hüquqi və inzibati terminlərlə sıx bağlı olur. *Normativ sənəd, hüquqi məsuliyyət, əmək müqaviləsi, nəzarət orqanı* kimi ifadələr buna nümunədir.

Zamanla texnoloji və sosial dəyişikliklər rəsmi-işgüzar leksikaya da təsir edir. Elektron hökumət sisteminin inkişafı, onlayn müraciətlər və rəqəmsal sənədlərlə bağlı yeni terminlər yaranır: *e-imza, onlayn qeydiyyat, elektron ərizə, sistemə daxil olmaq* və s.

Rəsmi-işgüzar leksika dilin ciddi, normativ və funksional sahəsini təşkil edir. Onun düzgün işlədilməsi həm yazışmalarda, həm də rəsmi münasibətlərdə peşəkarlığın göstəricisidir.

Poetizmlər bədii üsluba xas olan, əsasən poetik (şeyr) dillə işlənən söz və ifadələrdir. Bu sözlər gündəlik danışq və ya rəsmi üslubda nadir hallarda işlədilir, daha çox bədii əsərlərdə, xüsusilə şeyrlərdə, yüksək emosional və obrazlı ifadələr yaratmaq üçün istifadə olunur.

Poetizmlər dilin emosional-estetik imkanlarını genişləndirir, sözün təsir gücünü artırır və oxucuda bədii-estetik təəssürat yaradır.

Poetizmlər sözün leksik mənasını zənginləşdirərək, onu bədii məna çalarları ilə yükləyir. Bu cür sözlər bəzən arxaik, yəni köhnəlmiş sayılır və məhz bu xüsusiyyətlərinə görə poetik təsir gücünü artırır. Məsələn, gündəlik dildə “göz” deyilir, amma şeirdə onun yerinə “çəşmi”, “nigah”, “bəbək” kimi sözlər işlədilə bilər.

Poetizmlərə nümunə olaraq aşağıdakı sözləri göstərmək olar:

- sima – üz, görkəm
- nigah – baxış
- çəkmə – ayaqqabı yerinə işlənə bilər
- fügen – fəryad, ah-nalə
- zülmət – qaranlıq
- əhd – vəd
- eşq – sevgi
- canan – sevgili
- şəfəq – sübh işığı
- qəm – kədər
- hicran – ayrılıq

Bu sözlər yalnız məna baxımından deyil, həm də ahəng, ritm və qafiyyə baxımından poeziyada seçilir. Məsələn:

Zülfün qaranlığında qaldım zülmət tək,

Nigahınla doğdu könlümə şəfəq...

Bu bənddə “zülmət”, “nigah”, “şəfəq” sözləri poetizmlərdir və adi “qaranlıq”, “baxış”, “ışığı” sözlərinə nisbətən daha obrazlı, emosional təsir gücünə malikdir.

Poetizmlər həm də klassik Şərq poeziyasında, xüsusilə Füzuli, Nizami, Xaqani kimi şairlərin dilində daha çox müşahidə olunur. Onlar ərəb və fars dillərindən alınmış poetik sözlərdən çox istifadə ediblər. Müasir poeziyada isə həm klassik poetizmlər, həm də yeni, milli poetik ifadələr istifadə olunur. Poetik obrazlılıq söz sənətinin gözəllik tacıdır, qeyri-adiliklə müdrikliyin vəhdətindən yaranır.

Bir rəngdə olsaydı güllər, çiçəklər,
İnsanın gözləri yorulmazdı?
Bir eşqi ötsəydi bütün ürəklər,
Dünyaya bir nəfər bəs olmazdı? (B. Vahabzadə)

Ey azad gün, azad insan,
Doyunca iç bu bahardan. (S. Vurğun)

Poetizmlər dilin bədii-estetik qatını təşkil edir və poeziyanın təsir gücünü artıran əsas vasitələrdən biridir.

Terminlər – elm, texnika, incəsənət, hüquq, tibb, siyasət və digər ixtisaslaşmış sahələrə məxsus olan, yalnız müəyyən bir anlayışı ifadə edən dəqiq və sabit məna daşıyan söz və ya ifadələrdir. Terminlər ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, yalnız konkret sahədə işlənir və həmin sahəyə aid anlayışları qısa, aydın və qərəzsiz şəkildə ifadə etmək məqsədi daşıyır.

Terminlər müxtəlif yollarla yaranır:

• Hazırkı sözlər terminləşə bilər: məsələn, *kök*, *qolu*, *çevrə*, *enerji* sözləri gündəlik dildə işlənir, amma riyaziyyat və fizika sahəsində termin kimi tam fərqli, xüsusi məna daşıyır.

• Yeni sözlər yaranır: elmi kəşflər, texnoloji inkişaf nəticəsində əvvəllər mövcud olmayan anlayışlar üçün yeni terminlər yaranır (selfi, kibertəhlükəsizlik, blokçeyn).

• Digər dillərdən alınma: bir çox terminlər latın, yunan, ərəb, fars, rus və ingilis dillərindən alınmışdır (məsələn: planet, laboratoriya, diaqnoz, iqtisadiyyat, informasiya, kompüter).

Hər sahənin özünəməxsus terminlər sistemi var. Məsələn:

- Tibbdə – terapiya, diaqnoz, virus, antibiotik
- Hüquqda – qanunvericilik, hüquqşünas, konstitusiya, müqavilə
- Dilçilikdə – feil, sifət, sintaksis, fonetika
- Texnologiyada – server, şəbəkə, proqram təminatı, alqoritm.

Terminlərin düzgün başa düşülməsi və işlədilməsi həmin sahədə səriştəli danışığın əsas şərtidir. Bu səbəbdən təhsil və elmi ədəbiyyatda terminlərin izahlı lüğətlərinə və izahlarına geniş yer verilir. Terminlər bədii əsərlərdə mövzuya uyğun, obrazın əmək prosesini, iş fəaliyyəti, sənət, vəzifə və rütbəsi, davranış, həyat-məişət tərzini səciyyələndirmək məqsədi ilə işlədilir. Məsələn, Bənövşə:

– Biz bu saat tikinti sahəsini tikinti-montaj sahəsinə çeviririk. Bütün işlərimiz mexanikləşir. (S.Rəhman). – Müstəntiq Murtuzov tələş göstərərək pərakəndə işləri sahmana salıb bir-bir nəzərdən keçirir, prokurorun gəlməsini gözləyirdi. (S.Rəhimov)

Terminlərdən bədii üslubda həddən artıq lüzumsuz yerə istifadə edilməsi əsərin dilini ağırlaşdırır, qurulaşdırır, bədiiliyinə mənfi təsir göstərir.

Terminlər elmi və peşəkar ünsiyyətin əsas ifadə vasitələridir. Onlar dilin inkişafında və elm sahələrinin sistemləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Ərazi və ictimai-professional əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi lay

Ərazi və ictimai-professional əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylar dilin lüğət tərkibindəki sözlərin müxtəlif sosial, coğrafi və peşə sahələrinə görə qruplaşmasını ifadə edir. Bu laylar dilin üslubi zənginliyini və sosial funksiyalarını əks etdirir.

Ərazi və ictimai-professional əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylara aiddir:

1. Dialektizmlər;
2. Peşə-sənət leksikası [5, s.205].

Dialektizmlər dilin coğrafi bölgələrə görə fərqlənən və yalnız müəyyən ərazilərdə yaşayan insanlar tərəfindən istifadə olunan leksik vahidlərdir. Onlar ədəbi dildə ya işlənmir, ya da tamamilə fərqli şəkildə ifadə olunur. Dialektizmlər dilin dialekt və şivə formalarında meydana çıxır və bu sözlər müəyyən bölgəyə məxsus olduğu üçün “ərazi leksikası” da adlanır. Dilimizin ayrı-ayrı şivələrində işlənən və ancaq onlara məxsus olan sözlərə dialektizmlər deyilir. Əgər dilimizin bütün dialektlərini nəzərə alsaq, onlara məxsus sözlərin sayı qat-qat çox olar. Bu qəbildən olan sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- aval – mahal (Qax)
- beccə – balaca (Şəki)
- hülü – şaftalı (Naxçıvan)
- dıqqan – bir tikə (İmişli)
- duşbalan – aşıüzən (Gəncə)
- zərdə – kök (Naxçıvan)
- dızqax – qorxaq (Şəmkir)
- yava – pis, qəlbi – uca (Ağcabədi) və s. [3, s. 79]

Dialektizmlər dilin zənginliyini, milli-mədəni müxtəlifliyini və tarixi inkişaf yollarını göstərir. Onlar ədəbi dilin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını Şərqi dialekti təşkil etsə də, digər dialektlərdən də bəzi sözlər zamanla ədəbi dilə daxil olmuşdur.

Dialektizmlər əsasən bu sahələrdə fərqlənir:

- Fonetik fərqlər (səslənmə): Məsələn, gəldi əvəzinə gəldiğ (Quba),
- Leksik fərqlər (sözlər): Məsələn, şota (Şəki dialekti – balaca kürək), pürrengi (Lənkəran – qatı),

- Qrammatik fərqlər: Məsələn, feillərin şəkilçilərində və ya hallanma formasında fərqlər.

Dialektizmlərin toplanması və öyrənilməsi dilçilik üçün çox vacibdir. Çünki bu təkcə dilin tarixi inkişafını deyil, həm də xalqın düşüncə tərzini, məişətini, yaşam tərzini araşdırmaqda mühüm mənbədir. Azərbaycan dilində əsas üç dialekt qrupu var:

1. Şimal-Qərb dialekti (Qazax, Gəncə və s.),
2. Cənub dialekti (Lənkəran, Astara və s.),
3. Şərq dialekti (Bakı, Şamaxı, Quba və s.).

Bu dialekt qruplarının hər birində özünəməxsus dialektizmlər mövcuddur. Müasir dövrdə şəhərləşmə, informasiya texnologiyalarının yayılması və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri nəticəsində dialektizmlərin istifadəsi azalır, bir çoxu unudulmağa başlayır. Buna baxmayaraq, dialektizmlər milli-mədəni irsin vacib bir hissəsi kimi qorunub saxlanılmalı və tədqiq edilməlidir. Ədəbi dilə onun şivələrindən ancaq istər formaca, istərsə mənacə qarşılığı olmayan sözlər daxil edilməlidir.

Peşə-sənət leksikası cəmiyyətin müxtəlif peşə və sənət sahələrinə aid olan, yalnız həmin sahələrdə çalışan insanlar tərəfindən daha çox istifadə edilən söz və ifadələr toplusudur. Bu sözlər müəyyən bir sahənin spesifik anlayışlarını, iş prinsiplərini və fəaliyyət yönünü ifadə edir. Onlara professionalizmlər də deyilir.

Peşə-sənət leksikası ümumxalq dilinin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, adətən məhdud sahədə istifadə olunduğu üçün ümumi istifadəyə çıxmır. Bu sözlərin bəziləri sonradan ədəbi dilə keçsə də, bir çoxu yalnız konkret peşə sahəsində qalır. Bu leksika həm yazılı, həm də şifahi ünsiyyətdə, xüsusilə sənədləşmələrdə, işgüzar yazışmalarda, texniki təlimatlarda və peşə tədrisində aktiv şəkildə işlədilir [3, s. 80].

Peşə-sənət leksikasının əsas xüsusiyyətləri:

- Məhdud işlənmə sahəsi – müəyyən peşə sahələrində istifadə olunur.
- Məna dəqiqliyi – peşəyə xas anlayışları ifadə edir.
- Ədəbi dildə az işlənir – yalnız kontekstdən asılı olaraq ümumi dildə görünür.
- Terminlərlə yaxınlığı – bəzi professionalizmlər termin xarakteri daşıyır.

Nümunələr:

- a) Tibb sahəsi: reanimasiya, termometr, diaqnoz, rentgen
- b) Mühəndislik və texnika: Cizgi (çertyoj), perforator, vint
- c) Tikinti sahəsi: beton, armaturlar, malyar, suvaq
- d) Əkinçilik və kənd təsərrüfatı: kotan, şum, toxum, gübrə, traktor və s.

Bu cür sözlər mütəxəssislər arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır və informasiya ötürülməsini dəqiqləşdirir. Peşə-sənət leksikası, həmçinin xalqın məişətində və mədəniyyətində müxtəlif sənət sahələrinin rolunu əks etdirir.

Emosional və ekspressiv keyfiyyətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi lay;

Emosional və ekspressiv keyfiyyətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylar dilin əsas üslubi qatlarından biridir. Bu laylar dilin ifadə vasitələrinin hissi çalarlarla zənginləşməsində, danışanın münasibətinin, emosional durumunun və üslubi məqsədinin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu laylara aid söz və ifadələr, adətən, neytral sözlərdən fərqli olaraq, müəyyən emosional yüklə müşayiət olunur və dinləyici və ya oxucuya təsir etmək məqsədi güdür.

Emosional və ekspressiv keyfiyyətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylara aiddir:

1. Emosional-ekspressiv leksika;
2. Evfemizmlər.

Emosional-ekspressiv leksika birbaşa danışanın hisslərini, münasibətini, qiymətləndirməsini və psixoloji vəziyyətini əks etdirən sözlər və ifadələr toplusudur. Bu leksik qat, dildə yalnız məna daşımaqla kifayətlənmir, eyni zamanda emosional təsir gücünə malik olur. Emosional-ekspressiv sözlər dilin canlılığını, obrazlılığını və ifadə imkanlarını artırır, onu daha təsirli və rəngarəng edir. Məsələn:

Bu dünya bir qızıl kuzəyə bənzər,
Suyu gah şirindir, gah da ki zəhər.
Çox da öyünmə ki uzundur ömür,
Əcəl köhlənində hazırdır yəhər. (M.Gəncəvi)

• Emosional sözlər danışanın şəxsi hisslərini, duyğularını ifadə edən sözlərdir. Bu sözlər insanda sevgi, nifrət, mərhəmət, acı, həyəcan, qorxu kimi hisslər oyadır. Məsələn: körpəcik, yazıq, bədbəxt, fəlakətli, ay aman, və s.

• Ekspressiv sözlər isə nitqə təsir gücü, ifadə aydınlığı və bəzən də şişirdilmiş çalarlar qatır. Bu sözlər danışanın münasibətini daha qabarıq şəkildə ifadə etməyə xidmət edir. Ekspressiv sözlər çox zaman ironiya, istehza, lağ, təhqir və ya mədhiyyə məqsədi daşıyır. Məsələn: dəli, avara, əclaf, qudurmuş, müdrik, mərd, və s.

Bu sözlər çox vaxt sinonimlər arasında emosional və ekspressiv fərqliliklə seçilir. Məsələn, “ölmək” – neytral, “rəhmətə getmək” – yumşaldılmış emosional, “cəhənnəmə vasil olmaq” – ekspressiv və mənfi çalarda ifadə olunmuş formadır.

Emosional-ekspressiv leksikanın əsas xüsusiyyətləri:

- Emosional çalar – danışanın və ya yazıçının hisslərini ifadə edir.
- Qiymətləndirici münasibət – müsbət və ya mənfi dəyərləndirmə aparır.
- Subyektivlik – obyektiv informasiya vermək əvəzinə, danışanın mövqeyini ön plana çıxarır.

- Üslubi zənginlik – əsasən bədii, publisistik və danışiq üslubunda istifadə olunur.

- Obrazlılıq – çox vaxt metaforik və poetik çalarlarla zəngin olur.

B.Q.Belinski yazırdı: Ədəbiyyat sənətin ən zəngin növüdür. Ayrı-ayrılıqda müxtəlif incəsənət növlərinə aid olan ahəngdarlıq, musiqililik, lövhəlilik, mənzərəlilik və əzəmət ədəbiyyatda bir kül halında mövcuddur, özü də söz ifadə və cümlələrin sərrast düzümündən yaranır.

Emosional-ekspressiv leksikanın funksiyaları:

- Nitqi canlandırır – monotonluğun qarşısını alır.
- Fikri daha aydın və təsirli çatdırır – xüsusən bədii təsvirlərdə.
- Oxucu və ya dinləyiciyə emosional təsir göstərir – duyğu oyadır.
- Üslubi məqsədə xidmət edir – müəllifin mövqeyini və fikrini qabarıq şəkildə ifadə etməyə kömək edir.

- Personajların daxili aləmini göstərir – onların psixoloji vəziyyətini açır.

Emosional-ekspressiv leksika dilin ən təsirli və zəngin qatlarından biridir. Bu sözlər yalnız bir anlayışı bildirmir, həm də münasibət bildirir, hiss oyadır, dinləyici və ya oxucu ilə emosional bağ qurur. Bədii ədəbiyyatın, publisistik yazıların və canlı danışığın ayrılmaz hissəsi olan bu leksik qat dilin estetik imkanlarını genişləndirir və onu daha insanı, daha duyğulu edir.

Bir sözlə min gəmi batar dəryada,
Bir sözlə min könül pərvazlanmış. (H.Arif)

Sevdəyə düşməyən bir həyat heçdir,
İç onu, gör necə şirin atəşdir. (M.Müşfiq)

Evfemizm – mənfi və ya narahatedici bir anlayışı daha yumşaq, nəzakətli, sosial baxımdan qəbulolunan şəkildə ifadə edən leksik-üslubi vasitədir. Evfemizmlər dilin etik-funksional mexanizmlərindən biridir və danışanın və ya müəllifin müəyyən bir anlayışı birbaşa və kəskin şəkildə deyil, dolayı yolla, daha yumşaq şəkildə ifadə etmək istəyi ilə bağlı yaranır.

Evfemizmlər adətən:

- Əxlaqa zidd və ya utandırıcı sayılan ifadələrdən qaçmaq;
- Ölüm, xəstəlik, yaşlılıq, yoxsulluq kimi ağır və kədərverici anlayışları yumşaltmaq;

- Qarşı tərəfə hörmətsizlik etməmək;
- Sosial və mədəni baxımdan daha uyğun danışmaq forması seçmək;
- Rəsmi və ya diplomatik nitqdə kobudluqdan yayınmaq məqsədilə istifadə olunur.

Evfemizmlərin əsas istifadə sahələri

1. Ölüm və faciə ilə bağlı anlayışlar:

- Ölmək – rəhmətə getmək, haqq dünyasına qovuşmaq, dünyasını dəyişmək

- Ölü – dəfn olunan şəxs, mərhum

2. Xəstəlik və fiziki qüsurlar:

- Kor – gözləri görməyən

- Kar – eşitmə qabiliyyəti zəif olan

- Dəli – ruhi problemləri olan

3. İctimai status və iqtisadi vəziyyət:

- Yoxsul – aztəminatlı, ehtiyacı olan

- İşsiz – məşğulluq axtaran şəxs

4. Peşə və sosial mövqe (bəzən ironik şəkildə):

- Süpürgəçi – sanitar işçi

- Qocalar – yaşlı vətəndaşlar, ahıl insanlar

Evfemizmlərin antonimləri: disfemizmlər. Evfemizmlərin əksinə, disfemizmlər anlayışın daha sərt, kobud, bəzən təhqiredici şəkildə ifadə olunmasıdır. Məsələn:

- Ölmək – can vermək, cəhənnəmə vasil olmaq

- Dəli – zır dəlidi, ağılı başında deyil.

Evfemizmlər dilin yalnız estetik və etik funksiyalarını deyil, həm də sosial və psixoloji funksiyalarını yerinə yetirir. Onlar dilin yumşaq, nəzakətli tərəfini təmsil edir, qarşılıqlı ünsiyyətdə anlayış və hörmət yaradır. Eyni zamanda, cəmiyyətdə tabu sayılan mövzuların dilə gətirilməsində vasitə kimi çıxış edir. Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi ünsiyyətdə evfemizmlərin düzgün istifadəsi nitqin keyfiyyətini artırır və ünsiyyəti daha mədəni edir. Onlardan bədii ədəbiyyatda da geniş istifadə olunur:

Daşlardan cəvahir çıxaran ancaq,
Bilir ki, çətindir gözəl söz tapmaq. (N.Gəncəvi)

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək. (M.Füzuli)

Genetik və xronoloji əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi lay.

Bu laylar sözlərin mənşəyinə əsasən qruplaşdırılır. Dilin lüğət tərkibi yalnız özünəməxsus sözlərdən ibarət deyil, başqa dillərdən alınan sözlərlə də zənginləşmiş olur.

Xronoloji əlamətlərə görə sözlər dilə daxil olma və ya istifadə dövrünə görə təbəqələrə bölünür. Zaman keçdikcə bəzi sözlər köhnəlir, bəziləri isə yenidən yaranır.

Genetik və xronoloji əlamətləri ilə fərqlənən leksik-üslubi laylara aiddir;

1. Əcnəbi leksika;

2. Neologizmlər;

3. Arxaik sözlər.

Əcnəbi leksika – başqa dillərdən bir dilə keçmiş, yəni alınma sözlərdir. Bu sözlər ya tam şəkildə mənimsənilmiş (yəni tələffüz və yazılış baxımından uyğunlaşdırılmış), ya da öz yad formasını qoruyaraq dilə daxil olmuş ola bilər. Əcnəbi leksika dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır, xüsusən də elm, texnika, mədəniyyət və ictimai həyat sahələrində.

Əcnəbi leksikanın əsas xüsusiyyətləri:

- ❖ Mənşə etibarilə başqa dilə aiddir, amma sonradan digər dilin lüğət tərkibinə keçir.

❖ Dilin funksional üslublarında fərqli dərəcədə işlənə bilər – məsələn, bəziləri yalnız rəsmi üslubda, bəziləri isə gündəlik dildə də istifadə olunur.

❖ Bəzi əcnəbi sözlər dilə tam uyğunlaşır və artıq ana dilin bir hissəsinə çevrilir (onlara assimile olunmuş sözlər deyilir), digərləri isə yad forma ilə qalır.

Əcnəbi leksikanın növləri:

1. Ərəb və fars mənşəli sözlər

Ən çox ərəbcə və farscadan keçən sözlərdir. Bunlar əsasən klassik dövrlərdə ədəbiyyat və din vasitəsilə dilə daxil olmuşdur. Məsələn:

Ta səhər şami-fırağın kokəbi əfşandır gözüm,
Əşki-gülgün içrə ey bimehr pünhandır gözüm. (S.Ə.Şirvani)

Gərçi gün xoşdur, bəli rüxsarın ondan yaxşıdır,
Ay dəxi taban durur, didarın ondan yaxşıdır. (Ş.İ.Xətai)

2. Rus mənşəli sözlər

SSRİ dövründə Azərbaycan dilinə rus dilindən çoxlu sözlər keçmişdir.

Məsələn: *telefon, maşın, komanda, zavod, partkom*.

3. Qərb dillərindən keçmiş sözlər (ingilis, fransız və s.)

Müasir dövrdə texnologiya, incəsənət və qloballaşma nəticəsində xüsusilə ingilis dilindən çox sayda söz alınmışdır.

Məsələn: *kompüter, internet, menecer, dizayn, brend, marketing, instaqram, influencer*.

Əcnəbi sözlərin üslubi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün birinci növbədə qruplaşdırma zərurəti meydana çıxır. Çünki bədii dildə müxtəlif xarakterli əcnəbi sözlərə təsadüf edilir, onların bir qismi ümumxalq dilində işləndiyi halda digərləri yalnız bədii ədəbiyyatda işlənir.

Aman!

Ayaqladı müqəddəs dini,

Bu tanrı düşməni, vətən xaini!

Bir buna bax mələun!

Satılmış, bimürvət, yezid, imansız.

Neologizmlər – dilə yeni daxil olan və ya yeni yaranmış sözlərə deyilir. Bu sözlər ya mövcud anlayışlara yeni ad vermək, ya da tamamilə yeni anlayışları ifadə etmək üçün yaranır. Neologizmlər dilin canlılığının, daim inkişaf etməsinin göstəricisidir.

Neologizmlərin əsas xüsusiyyətləri:

- Yenilik daşıyırlar – həm mənə, həm də forma baxımından.
- Əvvəlcə məhdud çevrədə işlənir, zamanla isə geniş yayılıb norma halına gələ bilər.
- Dilə daxili imkanlarla və ya xaricdən alınaraq daxil olurlar.
- Bəzən müvəqqəti olur – bir müddət sonra istifadədən düşə bilər.

Neologizmlərin yaranma yolları:

a) Yeni anlayışların yaranması ilə:

Texnologiya, elm, ictimai həyat inkişaf etdikcə yeni anlayışlar üçün yeni sözlər yaranır.

Məsələn: *dron, çip, bioenerji, süni intellekt, blokçeyn*

b) Dildəki sözlərin yeni mənada işlədilməsi ilə:

Mövcud söz yeni mənada işlənir və bu, neologizm sayılır. Məsələn: *donmaq* (internet dondu), *çökmək* (sayt çöktü).

c) Söz birləşməsi və ya birləşmə üsulu ilə:

Məsələn: *özəkim* (selfi), *beyin köçü* (brain drain), *like etmək*, *komment yazmaq*.

d) Xarici dillərdən alınma ilə:

Xüsusilə ingilis dilindən çoxlu neologizmlər alınır: *influencer, vlog, podkast, streamer, like, followers*

Neologizmlərin işlənmə sahələri:

- Texnologiya və internet: wifi, link, server, bloq, həştəq
- İctimai və mədəni həyat: gender, feminizm, tolerantlıq
- Moda və həyat tərz: brend, stil, influencer, detox
- İncəsənət və yaradıcılıq: performans, installasiya, remix

Neologizmlər niyə vacibdir?

- Zamanla ayaqlaşmaq üçün dilə yeni sözlər gərəkir.
- Yeni sözlər mədəni və sosial dəyişiklikləri ifadə etməyə kömək edir.
- Dildəki ifadə vasitələrinin zənginliyini artırır.

Arxaik sözlər – müasir dildə nadir hallarda işlənən, ya da artıq işlənməyən, lakin ədəbiyyatda, tarixi mətnlərdə və ya xüsusi üslubda qorunub saxlanılan köhnəmiş sözlərdir. Arxaik sözlər dilin tarixi inkişafını əks etdirən vacib leksik təbəqədir. Arxaik sözlərdən bədii dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilir. Ədib keçmiş həyatın müəyyən tarixi bir dövrünü və o dövrdə yaşamış surəti qabarıq vermək istədikdə, dövrün müəyyən dil xüsusiyyətlərində bunu nəzərə çatdırmaq, həm də yüksək təntənəli üslub yaratmaq üçün arxaizm və tarixizmlərdən istifadə edir. Sabirdən gətirdiyimiz nümunədə “Təzə və köhnə” şeirində görürük:

Şəhri məlumunuzun vəzi-qərarı necədir?
 Həmdülləllah necə görmüşdüsə Nuh, eyləcədir!
 Yeni məktəb açılıbmı vətən övladı üçün?
 Az deyil Adəm açan mədrəsə əhfadı üçün!
 Oxuyurmu qəzetə şəhrinizin əhli təmam?
 Bəzi sarsaq oxumuşlar oxuyur, mən oxumam!

Azərbaycan ədəbi dili zəngin və çoxqatlı leksik-üslubi layları ilə həm dilin inkişafını təmin edir, həm də onun funksional imkanlarını genişləndirir. Müxtəlif üslubi qatların bir-biri ilə dinamik qarşılıqlı əlaqəsi ədəbi dilin canlılığını və ifadə gücünü artırır. Bu leksik-üslubi layların yerində və məqsədyönlü şəkildə işlədilməsi isə dilin estetik, məntiqi və funksional dəyərini daha da möhkəmləndirir. Müasir dövrdə bu qatların düzgün istifadəsi, həm yazılı, həm də şifahi ünsiyyətdə ədəbi dilə olan hörmətin göstəricisinə çevrilmişdir. Elmi tədqiqatların, bədii əsərlərin və gündəlik nitqin bu zəngin qatlar əsasında qurulması Azərbaycan ədəbi dilinin perspektiv inkişafına və milli kimliyin qorunmasına töhfə verir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi Azərbaycan ədəbi dilində leksik-üslubi layların müxtəlif funksiyalarının və tətbiqi məqamlarının təhlil edilməsidir. Bu araşdırma üslubi layların müəyyən edilməsi və təsnifatı ilə məhdudlaşmır, həmçinin onların əsərlərdəki funksional rolunu, kommunikativ funksiyalarını öyrənir. Əsərlərdəki üslubi laylar yalnız estetik məqsəd daşmır, eyni zamanda dövrün mədəni, ictimai və ideoloji mühitini əks etdirmək, əsərlərin mənalarını daha dərinlən izah etmək üçün də istifadə olunur. Üslubi layların funksional zənginliyi, bu vasitələrin bədii yaradıcılıqdakı təsir gücünü göstərmək tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin nəticəsinin tətbiqi əhəmiyyəti üslubi layların istifadəsinin dərinlən öyrənilməsi sayəsində dil və üslub məsələlərinin tədrisində yeni metodik yanaşmaların tətbiqinə şərait yaratmasıdır. Elmi araşdırma ədəbiyyat və dil dərslərində üslubi layların daha effektiv tədrisini təmin edərək, tələbələrin ədəbi dil və üslub anlayışlarını gücləndirir. Bu tədqiqatın nəticələri, dilşünaslıq və ədəbiyyat sahəsindəki tədqiqatlara əlavə məlumat və nəzəri əsaslar təqdim edərək gələcək resurs rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar / M.İ. Adilov, – Bakı: Elm və təhsil, – c.3. – 2019, – 416 s.
2. Axundov, A.A. Dil və üslub məsələləri / A.A. Axundov, – Bakı: Gənclik, – 1970, – 104 s.
3. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili (Leksikologiya) / S. Cəfərov, – Bakı: Maarif, – 982 s.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.M. Dəmirçizadə, – Bakı: Azərnəşr, – 1962, – 157 s.
5. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Ə. Əfəndiyeva, – Bakı: Elm və təhsil, – 2011, – 99-109 s.
6. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri / T. Əfəndiyeva, – Bakı: Elm, – 1973.
7. Əliyev, K.Y. Üslubiyyat və üslublar sistemi / K.Y. Əliyev, – Bakı: ADU nəşr, – 1985.
8. Hacıyev, A.M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / A.M. Hacıyev, – Bakı: Mütərcim, – 1996, – s. 181.
9. Həsənov, H.Ə. Nitq mədəniyyətinin və üslubiyyatın əsasları / H.Ə. Həsənov, – Bakı: BDU nəşr. – 1999, – 245 s.
10. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri / S. Vurğun, – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1.
11. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri / B. Vahabzadə, – Bakı, – c.1. – 2005.

S.A.Rustamova

Points of Development of Lexical and Stylistic Layers in the Azerbaijani Literary Language *Summary*

The article examines the development of lexical and stylistic layers in the Azerbaijani literary language. In fiction, these lexical and stylistic layers are one of the important means that expand the expressive possibilities of language and enhance the aesthetic power of the text. Their study allows us to reveal the deep meanings of works of art that are not obvious at first glance, to accurately determine individual stylistic features and literary devices. Stylistic layers are one of the main components that influence the formation of the writer's artistic style. These layers not only determine the individual style of the authors, but also allow us to reveal the artistic and aesthetic principles and the socio-public situation of the era. The article mainly analyzes the various functions and points of application of these stylistic layers, as well as their functional role and communicative impact in works. Various types of functional and stylistic layers reveal the ideological nature of socio-political layers as a result of modern globalization and technological development. Poeticisms enrich the lexical meaning of the word, giving it shades of artistic meaning. These layers help develop language and convey ideas more effectively, memorably and emotionally.

Key words: *style, lexical and stylistic layers, poetics, professional and artistic vocabulary, dialectisms, neologisms, style of speech, terms, expressive and emotional words, socio-political vocabulary*

C.A.Рустамова

Точки развития лексико-стилистических пластов в азербайджанском литературном языке *Резюме*

В статье рассматривается развитие лексико-стилистических пластов в азербайджанском литературном языке. В художественной литературе эти лексико-стилистические пласты являются одним из важных средств, расширяющих выразительные возможности языка и повышающих эстетическую силу текста. Их изучение позволяет раскрыть глубинные смыслы произведений искусства, не очевидные на первый взгляд, точно определить индивидуальные стилистические особенности и литературные приемы. Стилистические пласты являются одним из основных компонентов, влияющих на формирование художественного стиля писателя. Эти слои не только определяют индивидуальный стиль авторов, но и позволяют раскрыть художественно-эстетические принципы и социально-общественную ситуацию эпохи. В статье в основном анализируются различные функции и точки приложения этих стилистических пластов, а также их функциональ-

ная роль и коммуникативное воздействие в произведениях. Различные типы функционально-стилистических слоев раскрывают идеологическую природу социально-политических слоев как результат современной глобализации и технологического развития. Поэтизмы обогащают лексическое значение слова, придавая ему оттенки художественного смысла. Эти слои помогают развивать язык и передавать мысли более эффективно, запоминая и эмоционально.

Ключевые слова: стиль, лексико-стилевые пласты, поэтизмы, профессионально-художественная лексика, диалектизмы, неологизмы, стиль речи, термины, экспрессивно-эмоциональные слова, социально-политическая лексика

Rəyçi: dos. Ə.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2025